

O'ZBEKISTON JURNALISTIKA VA
OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR
UNIVERSITETI

MOLLA CÜMƏ YARADICILIĞINDA ŞƏXS ADLARININ POETİK-ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Emin Zeynalov

Bakı Avrasiya Universiteti, magistr

Аннотация: Творчество ашика было осавно на фольклоре, устныхкультурный, общественно-политическая ситуация привела к обогащению ашикский поэзии. Другими словами, искусство ашиков и классическое литературное наследие постоянно взаимодействовали друг с другом после распространения Ислама. Это традиция особенно характерна для ашикской поэзии XIX века – мы можем видеть ее в произведениях Ашика Али, Ашика Алесгара, Ашика Шенлика, Моллы Джумы и других. В данной статье будут затронуты вопросы, связанные с буквами в поэтических примерах, написанных и созданных Моллой Джума в разных жанрах ашикский поэзии.

Xülasə: Aşıq yaradıcılığı folklordan, şifahi ənənələrdən qaynaqlanmışdırsa, zaman keçdikcə ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi vəziyyət aşıq şeirinin zənginləşməsinə səbəb oldu. Başqa sözlə desək, aşıq yaradıcılığı və klassik ədəbi irs İslam dininin yayılmasından sonra daim bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Bu ənənəni xüsusilə XIX əsr aşıq şeirində – Aşıq Ali, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şenlik, Molla Cümə və s yaradıcılığında görə bilərik. Bu məqalədə Molla Cümənin aşıq şeirinin gəraylı, qoşma, divani janrlarında yazıb yaratdığı poetik nümunələrdəki hərflərlə bağlı məsələlərə toxunulacaqdır.

Summary: If Ashiq's creativity originated from folklore and oral traditions, over time, the literary-cultural, social-political situation led to the enrichment of Ashiq's poetry. In other words, Ashiq creativity and classical literary heritage have constantly interacted with each other after the spread of Islam. We can see this tradition especially in the 19th century Ashiq poetry – Ashiq Ali, Ashiq Alasgar, Ashiq Shenlik, Molla Juma, etc. In this article, the issues related to the letters in the poetic examples written and created by Molla Juman's love poem in the genres of gərayli, koshma, divani will be touched upon.

İslam dininin yayılmasından sonra türkdilli xalqların ədəbiyyatlarında dini-irfani məzmun, Qur'an hərflərindən istifadə geniş yayılmışdır. Divan ədəbiyyatı şairləri hətta hərflərə müəyyən anlamlar yükləməklə müxtəlif poetik fiqurlar yaratmışlar. Bu özünəməxsusluğun sonrakı dövrlərdə xalq şeiri üslubunda yazıb-yaradan aşıqların da yaradıcılığına təsir göstərdiyini qeyd edən M.F.Köprülünün “Klasik edebiyatta hakim olan ideoloji Aşık tarzı'nda da XVII. asırdan XX. asra kadar gittikçe artmaq süretiyle, büyük bir mikyasta hakim olmuştur”¹ fikri özünü doğruldur. Divan şairləri kimi aşıqlar da ərəb əlifbasının hərflərindən istifadə etməklə maraqlı şeir nümunələri yaratmışlar.

¹ Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları Makaleler Külliyyatı -1. Saz Şairleri Dün ve Bugün, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 165-198.

O'ZBEKISTON JURNALISTIKA VA
OMMAVIY KOMMUNIKATSIYALAR
UNIVERSITETI

“Əlifba və onun hərflərinin ayrı-ayrılıqda və ya qruplar şəklində irimiqyaslı və geniş əhatəli istifadəsi həmişə eyni tipli və eyni məqsədli olmamış, bu yararlanmanın xarakteri əsərdən-əsərə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır”². Aşıqlar bu hərflərə müxtəlif mənalar verməklə, xüsusilə hərflərlə saylar arasında əlaqə qurmaqla yaratdıqları məcazlar vasitəsilə öz bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Hərflərlə poetik fiqurlar yaratmaq divan şeirinin qəzəl, qəsidə, müxəmməs və s. janrlarında istifadə olunurdusa, aşıq şeirində bu üsluba gəraylı, qoşma, təcnis, divani janrlarında rast gəlmək mümkündür. Heca vəznli belə şeirlərdə əlifnamə və müvəşşəx elementlərini də aydın görmək olur. Yaradıcılığında analoji elementləri istifadə edən aşıq şairlərdən biri də Şəki ədəbi mühitinin yetirməsi olan Aşıq Molla Cümədir. Aşıq yaratdığı gəraylı, qoşma və divanilərində hərf əsaslı müxtəlif poetik fiqur və formalar yaratmışdır. Molla Cümə yaradıcılığında hərflərdən istifadənin bir neçə formasını müşahidə etmək olur:

- hərflərin birləşdirilərək asanlıqla anlaşılan adlar əmələ gətirməsi;
- hərflərin sadalanaraq, daha sonra eyham vasitəsilə söz şəklinə salınması;
- hərflərə fərqli mənə yükü verilərək, onların sözlərlə əlaqələndirilməsi;
- əbcəd hesabına uyğun adların mənalandırılması.

Molla Cümə bəzi qoşmalarında maraqlı yaratmaq məqsədilə gözəllərin adını bütöv və açıq şəkildə ifadə etmir, misranın sonunda hərfləri ayrı-ayrılıqda qeyd edir. Aşıq bu məsələyə həm də sələflərindən olan Molla Pənah Vaqifin “Adını demirəm eldən ayıbdır” prinsipi ilə yanaşırdı. Ona görə də qoşmalarında gözəllərin adını gizli və eyhamlar vasitəsilə ifadə edir. Tədqiqatçı H.Kayanın doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, “harf ve kelime oyunları ilə kastedilən şey sözle ilgili iştikak, akis, iade, tarsi, muvaşşah, reddü’l-acüz ale’s-sadr gibi edebî sanatların dışında kalan oyunlardır”³.

Cüməyəm, müşküldür aşıqə hallar,
Neyləyim, əl çatmaz, uzaqdır yollar,
İsmini aşikar söyləməz dillər

“Hey”, “lam”, “mim”inən “tey”ə bağlıdır.

Göründüyü kimi, aşıq hərfləri birləşdirərək bir misrada **Həlīmət** (حلمت) adını çəkir. Həmçinin Molla Cümənin bu qəbildən olan “Varmı?”, “Gözdən”, “Tutma”

²Şixiyeva S. Bidel yaradıcılığında hərf əsaslı poetika: arxetip və bədii təxəyyül. Uluslararası türk dünyası araşdırmaları dergisi, Cilt1/Sayı: 2, 2018, s. 13-29.

³Kaya H. Divan Şirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: XLVIII, 2013, s. 72-114.

rədifli qoşmalarında Hatəm, Qızıyətər, Fatma kimi adları oxumaq mümkündür. Lakin aşığın şeirlərinin heç də hamısında adları oxumaq asan olmur. Bir sıra adların tərkibindəki hərflərin yerini aşiq özü bilərəkdən qarışıq vermişdir, bəzilərinə isə hərflərin söyləyici tərəfindən yanlış deyilməsi nəticəsində adı oxumaq mümkün olmur. “*Dilbər*” rədifli qoşmasının hər iki variantına diqqət edək :

*Molla Cümə çox deyər göftar,
Sən kimi görmədim vəfalı doxtər,
Unutmaram ismin, eylərəm əzbər,
İki “mim”, “rey”lə “bey” üstə, dilbər.*

*...Unutmaram ismin, eylərəm əzbər,
İki mim, rey, yeyin üstündə dilbər.*

İkinci variantda verilən hərflərdən aydın olur ki, həmin gözəlin adı **مريم**, yəni **Məryəmdir**. Molla Cümə el gözəlləri ilə bərabər igid oğlanların da adını qoşmalarında çəkir. Bəzən olur ki, aşiq özü bilərəkdən hərflərin yerini dəyişik verərək dinləyicidə maraq yaradır. Məsələn, bir örnəyə nəzər salaq.⁴ Üçüncü bənddəki “**rey**” hərfi ilə ikinci bənddəki “**sey**” hərfinin yerini dəyişdikdə **رستم Rüstəm** adını oxumaq mümkün olur. Aşiq eyni zamanda qoşmanın hər bəndində verilən hərflə uyğun sözləri işlədərək, divan ədəbiyyatına məxsus əlifnamə elementlərindən də yararlanmışdır.

Aşiq şeirinə klassik ədəbiyyatdan keçən bu ənənənin kökü XIV əsrdən başlamışdır. Bu anlamda “*Azərbaycan və ümumiyyətlə türk şeirinə gəlişi Nəsiminin adı ilə bağlı olan bir çox poetik fiqur və şeir şəkilləri sonralar aşiq ədəbiyyatında da yer almış, və ara-sıra dünyəvi məzmunla bağlanmışdır*”⁵.

Molla Cümənin bəzi gəraylı, qoşma və divanilərində isə divan şeirinə xas olan sözün hərflərə bölünmə yolu ilə verilməsi üsulunu müşahidə edirik. Tədqiqatçı Mahirə Quliyeva bu kimi poetik-üslubi xüsusiyyətləri eyhamül-vəsl poetik fiquruna uyğun olduğu qənaətindədir. “*Şair nəzərdə tutduğu fikri və ya məfhumu müəyyən hərflərin birləşməsi ilə verir. Oxucu isə şairin demək istədiyi sözü və ya müəyyən fikri başa düşmək üçün həmin hərfləri inamla birləşdirir*”⁶. Lakin bizim fikrimizcə, bu üsulla

⁴ Molla Cümə. Əsərləri. Tərtib edən: Paşa Əfəndiyev, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.

⁵ Şıxıyeva S. Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 320 s.

⁶ Quliyeva M. Aşiq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 404 s.

hərflərin birləşməsi divan ədəbiyyatına məxsus poetik fiqurunun – cəmi təfriqin cəm hissəsinə uyğun gəlir. Bu bir daha sübut edir ki, Molla Cümə aşıq şeirində klassik ənənələrə sadiqliyi ilə yanaşı, həm də yeniliklər yaratmağa meyilli olmuşdur. Aşığın “Əlifə” rədifli gəraylısında bu özəllik aydın şəkildə görünür. Hərfləri birləşdirərək, gəraylının ikinci və dördüncü misralarından “**ata**”, “**sata**” digər bəndlərin sonuncu misrasından isə “**bata**”, “**yata**” sözlərini asanlıqla bərpa edərək oxumaq olur. Molla Cümə bu üsulu aşıq şeirinin digər janrlarından olan qoşma və divanilərində də ustalıqla istifadə etmişdir. Aşığın “*Ey qasid*” qoşmasında “*yetir, gətir, şütür, qatır*”, “*Şirindi sevdiyim*” qoşmasında isə “*fikir, cigər, nökar, şəkər*” sözlərini oxumaq olur. “*Əlif dalinən*” divanisində isə “*ad, bad, vəd, yad, dad*” sözləri hərflərə bölünməklə verilmişdir.⁷

Klassik ədəbiyyatın bəzi xüsusiyyətlərini xalq şeirinə gətirərək, aşıq yaradıcılığını zənginləşdirən Molla Cümə ərəb əlifbasının bütün hərflərini əhatə edən əlifnamələr də yaratmışdır. “*Bu mənada Molla Cümənin yaradıcılığında əlifnamə şəklinə müraciətin bir təsadüf olmadığını onun ədəbi zövqü və mənəvi-poetik tələbatından qaynaqlandığını deyə bilərik*”⁸. Nəsimi yaradıcılığında ustalıqla bəhrələnən aşığın düz (“*Qız*”) və tərs (“*Gəlsin*”, “*Gözəl*”) əlifnamələri bu poetik formanın maraqlı doğuran nümunələrindəndir. Bu barədə tədqiqatçı Səadət Şıxıyevanın məqaləsində⁹ daha geniş bəhs olunduğundan bu xatırlatmalarla kifayətlənirik.

Bunu da qeyd etməliyik ki, aşığın şeirlərində gözəllərin daha çox öz adı ilə vəsf olunduğunu görürük. Ancaq o bəzən adları əbcəd hesabı ilə söyləməklə də söz ustalığını nümayiş etdirir. Bildiyimiz kimi, əbcəd hesabında saylar müəyyən hərfləri ifadə edir. Ərəb əlifbasındakı 28 hərfin hər birinin səs kimi say qarşılığı da vardır. Əlifbanın ilk 9 hərfi 1-dən 9-adək sayları ehtiva edir, sonrakı 9 hərf onluqlarla, daha sonrakı 10 hərf isə yüzliklərlə əlaqələndirilir. Bəzi mənbələrdə buna “cəməl hesabı” da deyilir. Bütün bunları dəqiqliklə bilmək və öz şeirlərində istifadə etmək şair və ya aşıqdan xüsusi sənətkarlıq və istedad tələb edirdi. Bir nümunəyə nəzər salaq:

*İki yüz bir ilə ismin söylərəm
Görməsəm dillərin Əfqan eylərəm.*

⁷ Molla Cümə. Əsərləri. Tərtib edən: Paşa Əfəndiyev, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.

⁸ Şıxıyeva S. Məxtumqulu əlifnamələrinin arxetektikasında ənənəvi və spesifik təzahürlər // Görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 178-182.

⁹ Şıxıyeva S. Məxtumqulu əlifnamələrinin arxetektikasında ənənəvi və spesifik təzahürlər // Görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 178-182.

Əbcəd hesabına görə, iki - “bey”, yüz – “qaf”, bir – “əlif” hərfini simvolizə edir. Beləliklə, biz bu misrada **Bəqa** (بقا), yəni Allahın adlarından birini oxuyuruq. Bu misrada həmçinin lüğəz poetik fiqurunu da görə bilərik. Aşiq demək istədiyi adı tamamilə gizli şifrələrlə verib. Lakin bu, Ramadan Doğanın dediği kimi, *“kelime oyunlarında, gizlenen kelime veya işaret edilen harfin bulunması muammada olduğu gibi karışık birtakım kurallara bağlı değildir. Bu sanatta küçük bir dikkatle sezilebilecek bir oyun yapılıdır”*.¹⁰

Sonda bunu da qeyd edək ki, sələflərinin yolunu davam etdirən Molla Cümə eyni zamanda Şəki ədəbi mühitinin geniş dünyagörüşünə malik bir sənətkarı olmuşdur. Onun bu tipli şeirlərində həm divan, həm də xalq şeiri ənənələrinin vəhdətini görmək olur, yəni XIX əsrdə aşiq yaradıcılığı ilə divan ədəbiyyatının bir-birinə qarşılıqlı təsirinin hələ də davam etdiyinin şahidi oluruq. Hərflərin birləşməsi ilə söz yaratma ənənəsi klassik şairlərin yaradıcılığında daha çox Qur'andan hər hansı bir surəyə, ayəyə, tarixi hadisəyə işarə məqsədilə işlənirdisə, aşiq şeirində, o cümlədən Molla Cümənin yaradıcılığında bu ifadə tərzindən, əsasən, şəxs adlarına işarə etmək məqsədilə istifadə olunduğunu görürük.

Ədəbiyyat:

1. Aşiq Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. Toplayıb tərtib edən: Paşa Əfəndiyev, Şərif İdrisov, Bakı: Yazıçı, 1983, 229 s.
2. Doğan R. Emride Kelime Oyunları Yahut Harf Simgəciliği. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:6, sayı:12, 2016, s. 67-91.
3. Kaya H. Divan Şirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt/sayı XLVIII, 2013, s. 72-114.
4. Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları Makaleler Külliyyatı -1. Saz Şairleri Dün ve Bugün, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 165-193.
5. Quliyeva M. Aşiq yaradıcılığı və dastanlar şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 404 s.
6. Molla Cümə. Əsərləri. Tərtib edən: Paşa Əfəndiyev, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.

¹⁰ Doğan R. Emride Kelime Oyunları Yahut Harf Simgəciliği. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:6, sayı:12, 2016, s. 67-91.

7. Şıxıyeva S. Bidel yaradıcılığında hərf əsaslı poetika: arxetip və bədii təxəyyül. Uluslararası türk dünyası araştırmaları dergisi, Cilt1/say 2, 2018, s. 13-29.
8. Şıxıyeva S. Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zینətlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 320 s.
9. Şıxıyeva S. Məxtumqulu əlifnamələrinin arxetektikasında ənənəvi və spesifik təzahürlər. Görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 165-183.
10. Tahir-ül Mevlevi. Edebiyat lughatı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994, 184 s.

